

ARAFTA BİR GİRİŞİMCİ: AHMET MİDHAT EFENDİ*

Yahya Ayyıldız
Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi
ORCID: 0000-0003-1898-9518

Dr. Öğr. Üyesi Gökçen Coşkun Albayrak
Marmara Üniversitesi
İktisat Fakültesi
ORCID: 0000-0001-9082-8546

Öz

Bu makalenin amacı, Ahmet Midhat Efendi'nin ne tür bir girişimci profili sergilediğini ortaya koymaktır. Bunun için Ahmet Midhat Efendi'nin girişimcilikle ilgili düşüncelerinin, romanlarındaki girişimci karakterlerin ve bizzat gerçekleştirdiği iktisadi girişimlerin değerlendirilmesi yapılmıştır. Ahmet Midhat Efendi'nin girişimciliğinin anlaşılabilmesi için kişisel niteliklerinin yanı sıra içinde yer aldığı Osmanlı iktisadi yapısı ve bu yapının 19. yy'daki dönüşümü de göz önünde bulundurulmuştur. Çalışma sonucunda Ahmet Midhat Efendi'nin hem geleneksel hem de kapitalist girişimci tipolojisine uymadığı, her iki tipolojiyle de temel niteliklerde ayrıştığı ortaya konulmuştur. Bu sebeple Ahmet Midhat Efendi'nin temsil ettiği girişimci tipinin "çevre girişimcisi (peripheral entrepreneur)" olarak tanımlanması tartışılmıştır. Ahmet Midhat Efendi'nin bu arafta tutumunun, farklı bir arayışın zımnı bir ifadesi olarak okunabileceği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı, Girişimci, Kapitalizm, Çevre

Ahmet Midhat Efendi: An Entrepreneur in Purgatory

Abstract

This paper aims to discuss the entrepreneurial characteristics of Ahmet Midhat Efendi. We have three clues about the typology of Ahmet Midhat Efendi's entrepreneurial character: His economic thought about entrepreneurship, the entrepreneurial characters in his novels and the economic initiatives he took. To fully understand Ahmet Midhat Efendi's entrepreneurship, the Ottoman State's economic structure as well as the transformation of this structure in 19th century need to be taken into consideration alongside with Ahmet Midhat Efendi's personal characteristics. In the light of these factors, our findings suggest that Ahmet Midhat Efendi does not fit the typology of traditional and capitalist entrepreneurs and does not carry the corresponding features of these typologies. Therefore, we discuss that the entrepreneurship he represents should be defined as a "peripheral entrepreneurship". Ahmet Midhat Efendi's attitude in this purgatory can be read as an implicit expression of a different quest, although in a passive way.

Keywords: Ahmet Midhat Efendi, Ottoman, Entrepreneurship, Capitalism, Periphery

---

* Makale geliř tarihi: 20.06.2018
Makale kabul tarihi: 10.08.2018
Erken görünüm tarihi: 30.05.2019

Arafta Bir Girişimci: Ahmet Midhat Efendi*

Giriş

Ahmet Midhat Efendi'nin girişimcilik zihniyetini ele almak, bir yandan girişimcilikle diğer yandan iktisadi konularla ilgili düşüncesini incelemeyi gerektirmektedir. Bununla birlikte kişisel hayatını, iktisadi girişimlerini ve edebî eserlerindeki girişimci karakterleri de göz önünde bulundurmayı zorunlu kılmaktadır. Bu çerçevede yapılacak bir inceleme ise iki temel tipoloji olan geleneksel girişimci ile kapitalist girişimci profilleri kıstas alınarak yapılabilir. Bu sebeple öncelikle Ahmet Midhat Efendi'nin hayatının önemli noktalarına kısaca değinilecek, arkasından girişimcilik ve bununla ilişkili iktisadi düşüncesi ortaya konulacak ve son olarak da hem geleneksel hem de kapitalist zihniyetle ilişkisi irdelenecektir.

1. Ahmet Midhat Efendi'nin Hayatı

Kafkas göçmeni bir ailenin çocuğu olarak İstanbul Tophane'de dünyaya gelen Ahmet Midhat Efendi (1844-1912), iktisatçı yönünden ziyade edebiyatçı kimliğiyle tanınan ve roman, hikâye, araştırma gibi çeşitli alanlarda iki yüzün (Koz, 2002: 160) üzerinde eser veren çok yönlü bir kişiliktir. İş hayatı da bu renklilikten payını alır ve uzun yıllara dayalı bir memuriyet hayatı olurken özel girişimlerde bulunmaktan da geri kalmaz.

Ahmet Midhat, altı-yedi yaşlarında iş hayatına attar çırağı olarak başlar. Çocuk yaşta edindiği bu tecrübe, girişimcilik ruhunun şekillenmesine yardımcı olduğu gibi iktisadi görüşlerinin oluşumuna da katkıda bulunur. Ahmet Midhat'ın attar dükkânına çırak olarak verilmesinin bir sebebi ailenin ihtiyaç içerisinde bulunmasıysa diğer bir sebebi de mahalleliyi bezdiren yaramazlıklarıdır. Ahmet Midhat akranlarına göre daha cüsseli, girişken, deli dolu, kabına sığmayan biridir. Bu kişilik nitelikleri hem iş hem de edebî

---

* Bu makalenin çıkış noktası Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Tarihi Bilim Dalında tamamlanan "Ahmet Midhat Efendi'de Girişimcilik: Teori ve Pratik" başlıklı yüksek lisans tezidir. Tez yazım sürecinde ve makalenin gelişmesinde desteğini ve emeğini esirgemeyen Prof. Dr. Hamdi Genç'e teşekkürü borç biliriz.

hayatında kendini gösterecek ve çalışkanlığına atfen “kırk beygir gücünde bir yazı makinesi”¹ lakabını alacaktır. (Yazgıç, 1940: 4, 41)

Ahmet Midhat, babasının ölümü üzerine, 1856 yılında 12 yaşındayken, ailesiyle birlikte, Vidin’de ilçe müdürü olan üvey ağabeyi Hafız Ağa’nın yanına taşınır. Hafız Ağa’nın bürokraside yer alması, Ahmet Midhat’ın da memuriyet hayatının yolunu hazırlayacaktır.

Niş’te rüştiye mektebini bitirir ve 1864 yılında yeni kurulan Tuna vilayetinde memur olarak işe başlar. Kısa süreli istisnalar hariç, hayatı boyunca sürdüreceği memuriyet hayatı da böylece başlamış olur. Valiliğin çıkardığı *Tuna* gazetesinde makaleler yazar ve bu sayede hem yazarlık hayatına adım atar hem de Mithat Paşa’nın dikkatini çeker. Mithat Paşa, henüz Midhat adını almamış olan Ahmet’i beğenir, takdir eder ve bu beğeni üzerine kendi adını Ahmet’e verir. Artık ismi Ahmet değil, Ahmet Midhat olur. Yine bu dönemde kâtiplik, sandık eminliği, veznedarlık gibi görevlerde bulunur. (Ülken, 1992: 113)

Mithat Paşa 1869 yılında Bağdat vilayetine vali olarak atanınca Ahmet Midhat da onunla beraber Bağdat’a gider. Orada *Zevra* adlı vilayet gazetesini çıkarır. *Hace-i Evvel*, *Kıssadan Hisse* gibi bazı hikâyelerini Bağdat’ta yazar. (Okay, 2002: 134) Basra Mutasarrıfı olan ağabeyi Hafız Paşa’nın öldürülmesi (Şeref, 1328: 1114) üzerine ağabeyinin ailesinin de sorumluluğu Ahmet Midhat’ın omuzlarındadır artık. Bu sebeple 1871 yılında memuriyetten istifa eder ve İstanbul’a döner. (Midhat, 1988: 43)

İstanbul’a dönünce ilk resmî ordu gazetesi olan *Ceride-i Askeriye*’ye başyazar olur ve bir süre sonra da *Basiret* gazetesinde çalışmaya başlar. Bununla birlikte özel yayıncılık girişimlerinde de bulunur. *Devir* adlı gazeteyi çıkarır, bu gazetenin kapanması üzerine *Bedir* adlı bir başka gazeteyi yayınlar. Bununla birlikte *Dağarcık* ve *Kırkanbar* isimli dergiler de Ahmet Midhat’ın 1873’teki sürgüne kadar yayın hayatına kazandırdığı dergiler arasında yer alır. (Okay, 1989: 101)

İstanbul’a dönmesinin sebebi, ağabeyininkiyle birlikte genişleyen ailesinin geçimini sağlamakta zorlanması olduğu için sadece ücretli işlerle yetinmez, özel girişimciliğe de soyunur. En iyi bildiği iş, yayıncılık ve bunun mütemmim cüzü olan matbaacılık olduğundan bu sektöre giriş yapar. Üstelik hem bu sektörde tecrübesi vardır hem de basıma hazır kendi kitapları bulunmaktadır. Elindeki mütevazı birikimle litograf taşı, silindir ve bir miktar da hurufat alarak 1871 yılında işe başlar. Ayrı bir mekân kiralayacak durumda olmadığından bu iş için evinin bir odasını tahsis eder. Ayrıca ev halkının iş gücünden de faydalanır. Ailenin her bir üyesi matbaada ayrı bir görev alır. Bu

1 Yazgıç eserinde “on iki beygir” ifadesini kullanmaktadır, ancak bu ifade “kırk beygir” diye meşhur olmuştur.

dönemde basımını yaptığı kitapların altında “muharririn zatına mahsus matbaa” yazar. (Yazgıç, 1940: 25)

Bu işten belki çok para kazanmaz ancak hem *Basiret* gazetesinden bir geliri olduğundan hem de maliyetleri minimumda tutmayı başarabildiğinden matbaayı 1871 yılının sonuna doğru Eminönü Camlı Han’a taşımaya ve birkaç işçi tutmaya imkân bulur. Bir sonraki yıl da Babıali Caddesi’ne taşınır. Ahmet Midhat Efendi’nin Babıali Caddesi’ne taşınması, burayı zamanla basının merkezi hâline getirecek ve caddenin basınla özdeşleşmesine yol açacaktır. (Okay, 2002: 135)

1873 yılında *İbret* gazetesi etrafında gelişen olaylar sonucunda Namık Kemal’in de dahil olduğu Genç Osmanlılar’la birlikte sürgüne gönderilir. Sürgün adresi olan Rodos’ta üç yıl iki ay kalır ve 1876 yılında V. Murat’ın tahta çıkışı vesilesiyle affedilir. (Midhat, 1988: 128)

Sürgün öncesinde Genç Osmanlılar’a yakın duran Ahmet Midhat, sürgün sonrasında bu tavrını değiştirir. Hatıratını kaleme aldığı ve sürgün sırasında Rodos’ta yazdığı *Menfa* adlı eserinde Genç Osmanlılar’la arasına mesafe koyar ve sürgün dönüşü yazdığı *Üss-i İnkılab* ve *Zübdetü’l-Hakayık* adlı eserleriyle II. Abdülhamid iktidarından yana tavır alır. (Tanpınar, 1988: 451)

Bu yeni pozisyonu dolayısıyla hem bürokraside hem de iş hayatında öne açılır. 1877 yılında *Takvim-i Vekayi* ve *Matbaa-i Amire* müdürü olur. (BOA, İ.DUİT. 136-46) 1878 yılında Osmanlı’nın en uzun soluklu ve etkili gazetelerinden biri olan *Tercüman-ı Hakikat*’i çıkarmaya başlar. *Tercüman-ı Hakikat*, II. Abdülhamid yönetiminden, dönemin olağan bir uygulaması olarak, aylık 30 liralık yardım alarak (Baydar, 1954: 7) II. Meşrutiyet’e kadar Ahmet Midhat yönetiminde yayınına devam eder. Gazeteye aynı ismi taşıyan matbaada da pek çok kitabının basımını yapar.

Ahmet Midhat Efendi, 1880 yılında çiftlik işletmeciliğine adım atar. Beykoz’un Akbaba köyünde Balcıoğlu çiftliğini satın alır. Bu çiftlik, geleneksel yaşam tarzının sergilendiği bir çiftlik değil, modern yöntem ve araçların kullanıldığı iktisadi bir işletmedir. Osmanlı toplumu, ilk kuluçka makinesinin yanı sıra ilk fenni arı kovaniyle Balcıoğlu çiftliği sayesinde tanışır. Hayvan yetiştiriciliğinde kullanılan pek çok makineyle âdeta bir “numune çiftliği” görünümündedir. Tavuk cinsinin ıslahı için Lögorn yumurtalar getirilmiş; aşılar, tohumlar ve fidanlarla verimliliğin artırılmasına gayret edilmiştir. (Yazgıç, 1940: 63)

Balcıoğlu çiftliğinde *Bahtiyarlık* romanındaki Şinasi karakterinin ortaya koyduğu ideal durumun somut bir örneği hayata geçirilir. Ahmet Midhat Efendi, roman kahramanı Şinasi gibi, Osmanlı’nın zirai kalkınmasının yolunu göstermek istemiştir. (Midhat, 2000a: 58-59) “Numune çiftliği” olma özelliği, sadece

kullandığı makineler, aşılar ve tohumlar nedeniyle değil, aynı zamanda tarıma dayalı kalkınma modelinin örnekliğinin sergilenmesi dolayısıyla.

Yine Beykoz'da Serdaroğlu çiftliğini satın alır ve buradan kaynaklanan Sırmakeş suyunun damacanelerle dağıtımını yapar. Bugün de satışta olan bu suya Ahmet Midhat Efendi Sırmakeş ismini verir ve İstanbul'un belirli merkezlerinde satışa sunar. (Tanpınar, 1988: 454) Müezzinoğlu ormanlarından kaynaklanan suyu Beykoz'daki yalısına kadar getirir. Yalının dışında 12 çeşmeden akmakta olan suyla ilgili Fatma Nigâr Hanım'ın ilginç bir hatırası vardır: "Sevgili büyük babacığım derdi ki: 'Çocuklar, merak etmeyiniz, bir şeyimiz kalmasa pencereden uzanıp bu suları bardak bardak satsanız aç kalmazsınız!'" (Es, 2013: 69)

1885 yılında Karantina Başkâtipliği'nde çalışmaya başlar. 1887 yılında Beykoz sahilinde bir arsa alır ve burada yaptırdığı 20 odalı yalının inşaatı 1894 yılında tamamlanınca buraya taşınır. 1889 yılında bâlâ rütbesine yükseltilir. (BOA, İ.DH 1148-89524) 1895 yılında Meclis-i Sıhhiye ikinci başkanlığına atanır. (BOA, BEO 599-44880)

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra esen rüzgârlar, Ahmet Midhat Efendi'nin aleyhinedir. Siyasi ortamın değişmesi üzerine 1908 yılında emekliye sevk edilir. Ancak 1910 yılında birikimi ve tecrübesi gerekçe gösterilerek çeşitli okullarda öğretmenlik yapması teklifinde bulunulur. (BOA, BEO 3721-279021) 1912 yılındaki ölümüne kadar felsefe tarihi, dinler tarihi, genel tarih gibi çeşitli alanlarda dersler verir. (Ülken, 1992: 114)

Ahmet Midhat Efendi, miras olarak belki nakit para değil ama Sırmakeş suyunu, Akbaba Çiftliği'ni ve Beykoz sahilindeki yalını bırakmıştır. 1908'den sonra siyasi ortamın değişmesine paralel olarak önce *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi el değiştirir, ölümünden sonra çiftlik kendi vergisini ödeyemediğinden haczedilir, Sırmakeş suyu da ihtiyaç dolayısıyla satılır. (Yazgıç, 1940: 76) Siyasi iktidarla gelen servet ve ikbal, iktidar değişimi ve ölümüyle birlikte önemli ölçüde yitirilir.

Ahmet Midhat belki varislerine büyük bir servet bırakamamıştır, ancak eserleriyle Türk düşünce ve kültür dünyasına geniş bir külliyat bıraktığı muhakkaktır. Türk edebiyatında prototip hâline gelen *Felâh Bey ve Rakım Efendi* gibi romanlarının yanı sıra üç ciltlik *Dünya Tarihi (Tarih-i Umumi)* ve 15 ciltlik Avrupa ülkelerinin tarihinden oluşan *Kâinat (Kütübhâne-i Târih)* isimli eserleri de bulunmaktadır. (Koz, 2002: 168) Türk basın tarihinin en önemli gazetelerinden biri olan *Tercüman-ı Hakikat*'i kurmuş, yönetmiş ve gazetenin birçok sayfasını kendisi yazmış bir gazetecidir de.

Yayıncılıktan yazarlığa, çiftlik işletmeciliğinden su dağıtıcılığına kadar çeşitli meşguliyetlerde bulunan Ahmet Midhat Efendi'nin hayatının özel sektörde geçtiğini düşünmemek gerekir. Henüz 20 yaşındayken 1864 yılında girdiği memuriyet hayatını, aradaki kısa dönemler hariç, ölümüne kadar

sürdürmüş ve yaklaşık 40 yıllık bir memuriyet hayatı olmuştur. Kâtiplikten veznedarlığa ve Matbaa-i Amire müdürlüğüne kadar çeşitli görevlerde bulunmuştur.

Hayatta en çok önem verdiği konulardan biri de toplumun eğitilmesidir ve ömür boyu gösterdiği eğitim çabalarına yaraşırcaasına ders verdiği Darüşşafaka'da hayata gözlerini yummuştur. (Okay, 2002: 135)

2. Ahmet Midhat Efendi'nin Girişimcilik Düşüncesi

Ahmet Midhat Efendi'nin girişimcilik anlayışının en yakından görüleceği alanlardan biri iktisatla ilgili kitaplarıysa diğeri de roman ve hikâyelerindeki girişimci karakterlerdir. Bu bölümde öncelikle iktisatla ilgili eserlerindeki girişimcilik düşüncesi incelenecek, sonra da romanlarındaki girişimci karakterler ele alınacaktır.

Her ne kadar edebiyatçı ve gazeteci kimliğiyle öne çıksa da, çalışkanlığı dolayısıyla “kırk beygir gücünde bir yazı makinesi” olarak ün salmış bir fikir adamının iktisadi konuları ele almaması düşünülemezdi. *Sevda-yı Sa'y u Amel*, *Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai*, *Hallü'l-Ukad* ve *Ekonomi Politik* isimli eserler, Ahmet Midhat'ın iktisadi meseleleri tartıştığı en önemli çalışmalarıdır. *Ekonomi Politik* isimli eseri, Osmanlı'daki iktisat ders kitaplarının ilklerinden biridir.

Ahmet Midhat Efendi'nin hem girişimcilik hem de daha geniş planda iktisat düşüncesini anlayabilmek için yaşadığı dönemi göz önünde bulundurmak gerekir. Bu dönem, Osmanlı'nın klasik iktisadi sisteminin çözüldüğü ve Avrupa'yla geliştirilen ilişkiler neticesinde kapitalist kurum ve kuralların her geçen gün daha belirleyici olduğu bir geçiş dönemidir. Bu dönemde Osmanlı ekonomisi ağırlıklı bir tarım ekonomisidir ve Avrupa'da gelişen Sanayi Devrimi'ni yakalamaktan uzaktır. Osmanlı klasik iktisadi dünya görüşünün iaşecilik, gelenekçilik ve fiskalizm ilkelerinden kopuş yaşanmış, iktisadi sistem farklı ilkelerle yönlendirilmeye başlamıştır. (Genç, 2014: 86) Bu dönem, iktisadi olarak Baltalimanı Ticaret Antlaşması (1838) ve siyasi olarak da Tanzimat Fermanı'yla şekillenmiştir. Bu geçiş döneminin temel karakteristiği, geleneksel kodlarla Batı'dan aktarılan kodların bir arada bulunabilmesidir. Ancak süreç, birinin aleyhine, diğeri lehine gelişmektedir. Söz konusu ikili karaktere sahip Tanzimat atmosferinin Ahmet Midhat Efendi'yi de etkilediği açıktır ve iktisat düşüncesinde bu etkiyi görmek mümkündür.

Ahmet Midhat Efendi, girişimcilik düşüncesinin anlaşılabilceği en önemli çalışmalarından biri olan *Sevda-yı Sa'y u Amel*'de, kitabın isminden de anlaşılabilceği gibi, çalışma ve iş sevgisini vurgulamaktadır. Ahmet Midhat Efendi, Avrupa'daki iktisadi gelişmenin çalışma ve riske dayalı özel sektör girişimleriyle gerçekleştiğini gördüğünden, benzeri bir gelişmenin Osmanlı'da

da gerçekleştirilebilmesi için çalışma kültürünün yaygınlaştırılması çabası içerisinde olmuştur. İngilizce “industry” kelimesinin “çalışkanlık”² anlamına geldiği göz önünde bulundurulursa Sanayi Devrimi ile çalışma arasındaki bağlantı anlaşılabilir. Sanayi Devrimi, daha önceki dönemlerde görülmeyen ölçülerde ve genellikle insani koşulların ötesinde bir çalışma furyasıdır. Bu sebeple Ahmet Midhat için sanayileşme veya iktisadi gelişmeyle çalışma sevgisi aynı anlama gelmektedir.

Ahmet Midhat Efendi, gelenekçi yönünü gösteren bir yaklaşımla, çalışmanın önemine dair hem İslami kaynaklardan alıntılar yapar hem de Osmanlı kültürüne ait atasözlerine başvurur:

“İnsan için çalışmasının ürününden başkası yoktur.” ve “Dünyanın için ebediyen dünyada yaşayacakmışın gibi yaşa!” ve “Allah, gayretle çalışanlara hesapsız verir.” Velhasıl hep insandaki iş ve çalışma sevgisi eğilimine yönelik yüzlerce ifade vardır. Ve atasözlerimizde dahi “Azmin elinden bir şey kurtulmaz.” ve “Çiğnemedenden yutulmaz.” ve “Kime lazım ise ekmek, ona lazım ekmek.” yollu birçok sözler söylenmiştir.³ (Midhat, 2016b: 14)

Ahmet Midhat Efendi’nin çalışma kavramına olan vurgusu, tembellik karşıtı bir çalışma anlayışının yanı sıra özel girişimciliği teşvik olarak da anlaşılmalıdır. Söz konusu eserinde devlet memuriyetinde çalışmayı kötülememekle birlikte Osmanlı’nın Müslüman unsurunu özel sektöre yönlendirir ve herkesin devlete kapılanma arayışında olmasını eleştirir.⁴ Bu yaklaşımında Osmanlı’nın Müslüman unsurunun ağırlıkla memuriyet ve çiftçilikle uğraşmasına karşın gayrimüslim unsurunun ticaret ve manifaktür üretiminde yoğunlaşmasının payı bulunmaktadır.

Sonuç olarak iş ve çalışma aşkına sahip olanlar için mesele, memuriyet yolunun kapalı kalmasından ibaret değildir. Memuriyet mesleği bile çalışma aşkına sahip olanlar için güçlü bir arzuya yer alınacak yüce bir yoldur. Kastımız, tek yolun memuriyet olduğu fikrine saplanıp kalmamaktır. Ancak gelişmiş ve medeni ülkelerde iş ve çalışma sevgisini kendi şahsi çıkarları yolunda kullananlar, genellikle memuriyet yolunu tercih etmezler. (Midhat, 2016b: 41-42)

---

2 Redhouse, 1997: 500.

3 Bu eserden alıntılanan kısımlar, tarafımızdan sadeleştirilmiştir.

4 Sabri Ülgener, devlete kapılanma arayışının ne kadar yaygın olduğunu şöyle ifade eder: “Bir devletliye kapılanma, netice itibarile, içtimai hayatın zirvesine toplanan servet ve haşmetten nasibini almak demektir. Bu hal, konak hayatının inkırazından ve memur sınıfının bürokratlaşmasından sonra da bir nevi alışkanlık saiki o gün ile bugün devam edip gitmektedir.” (Ülgener, 1981: 178)

Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı'nın Müslüman unsurunun özel girişimcilikte ciddi bir ağırlığa sahip olmaması üzerine dikkate değer analizlerde bulunur ve bu yetersizliği, toplumun göçebe karakterine⁵ ve askerî niteliğine bağlar.

Tarihimiz bize gösterir ki, bizim ilk ortaya çıkışımız, askeri bir millet suretiyle çıkış olup, gerçekte hala eserleri baki olmak üzere sanayide de pek çok maharet göstermiş ve ticaretimizin de Akdeniz'in bazı sahillerine kadar yayılma dairesini genişletmeyi başarmış isek de bunların, Türk ve Müslüman olan kısmımızdan çok, her zaman gayr-ı Müslim olan kısmımızın eserlerinden olduğunu inkâr edemeyecek bir halde bulunmuşuz. Milletimiz içinde askeri olan İslami unsurların miktarını göz önüne getirip de bir de bazı meşhur muharebelerimize sevk eylediğimiz askerî miktarıyla bir nisbet edecek olur ise görülür ki, biz, ta pek yakın bir zamana kadar ve belki bugünkü günde de genelimiz asker sayılacak bir milletiz. Yani bir zamanlar “Yeniçeri ve Sipahi ve sair askeri sınıflardan birisine mensup olmayan Müslüman değildir” diye söylenen sözün hükmü, pek gerçektir. (Midhat, 2005a: 149)

Geçmişte gerçekleştirilen fetihlerle büyük kazanımların elde edildiğinden, ancak bu tür kazanımların zamanla yitip gittiğinden bahsederek Roma İmparatorluğu'nun fetihlerle sağlanan güç ve ihtişamının kalmadığını ama Yahudilerin ticaretle sağlanan zenginliklerinin kalıcı olduğunu vurgular. Bu yaklaşımı, iktisadi kalkınmada özel girişimciliğin öneminin vurgulanması açısından önemlidir.

Cihangir olan milletlerin ganimet olarak serveti hiçbirisinde payidar olamamıştır. Askerî şevketleriyle beraber kaybolup gitmiştir. İşte Roma milleti de tecrübe ve muhakeme nazarımızdan geçmiştir ki, o vakte göre bilinen dünya mamurluğu baştanbaşa sözü edilen milletin hükmü altına geçip, bütün dünyanın serveti Roma'ya dökülmüş gelmiş iken, Roma'nın ikbaliyle beraber, o servet de kendisini çekip gitmiştir. Asıl payidar olan servet, sanatkâr ve tüccar olan milletlerin servetleridir ki, onların şevketi mahv olsa dahi serveti mahvolmaz. İşte kısaca Yahudiler gibi ki, hiç şevket sahibi olmadıkları halde, bugün dünyada olan servetin büyük kısmı onların

---

5 Sabri Ülgener, H. Kohn'dan alıntı yaparak Osmanlı'nın göçebe karakterine dikkat çeker: “Türklerde üst tabaka göçebe karakterinden çok şeyler muhafaza etmiş... Türk köylüsü tipik bir köylü olduğu halde, şehirli şehir iktisadına yabancı bir efendi tabakası, bir muharip ve memur kast'ı vücuda getirmiş... kibirli, çalışma ve kazanmaya fazla ehemmiyet vermeyen, iş hayatını hor gören bir sınıf! Binaenaleyh, efendi ırkının henüz harcanmamış kuvvetile vücûde gelen devletin süratle yıkılmasında başlıca mesuliyet payı halkın bu göçebelikten kalma karakterine düşer.” (Ülgener, 1981: 201)

elinde bulunarak, büyük büyük devletler, milletler birkaç Yahudi'ye borçludurlar. (Midhat, 2005a: 151)

Ahmet Midhat Efendi'ye göre askerî fetihlerle zenginlik elde etme yerine ticaretle zenginleşme yolunun tercih edilmesi gerektiği gibi göçebe kültürü yerine girişimcilik kültürünün edinilmesi gerekir. Göçebelik kültürünün sadece girişimciliği değil, vatan algısının oluşmasını da engellediğini ifade etmektedir. Girişimcilik kültürünün gelişmesine engel olan göçebe kültürü ise sadece taşrada değil, devletin payitahtı olan İstanbul'da bile çok yaygındır. Üstelik hayatımızın her alanına nüfuz etmiş, âdeta genlerimize işlemiştir.

Evlerimizde sepet, sandık ve saharî kullanılır ve çamaşırlarımız onlar içinde hıfz olunur. Hâlbuki bunlar hemen sabahleyin hayvanlara yükletilip yola çıkılmaya mahsûs kablar değil midir? Ekmeğimizi zenbile ve kaşıklarımızı bir keseye koyup asmaya mahsûs olan saplarından duvara asarız. Bunlar dahî hayvanın terkisine asılmaya mahsûs yol edevâtı değil midir? Ekser hânelerimizde toz kahveyi bile meşinden ma'mûl keselere koyarlar ki tamâmıyla yolculuk hâlidir. Yataklarımızı sabahleyin derhal toplayup yatak bağları dahî bağlanır. Öyle bir sûrette ki sanki hemen esterlere [katırlara], develere yüklenecektir. Bir karyolada görülen yerlilik ile yatak bağlarındaki seyyârlık hâli muvâzene olunmalıdır. Kilerde fazla erzâkımız tubralara [torbalara] konulur. Tamamen yolcular gibi değil mi? Bir kere yerli olan halk için fazla erzâk cemine ne hâcet vardır? Ya İstanbul içindeki pazar yerlerine ne buyurursunuz? Bunlar birer kâribân [kervan] sûretinde bir mahalden diğer mahalle nakletmezler mi? (Midhat, 2016b: 12-13)

Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı'da özel girişimciliğin gelişmemesini, toplumda baskın olan göçebelik ve askerî karaktere bağlar ve bunun değiştirilmesi gerektiği üzerinde durur. Ancak toplumun bu karakteri değiştirilse bile başarılı bir girişimcilik ortaya çıkmayacaktır, çünkü aşılması gereken başka engeller de vardır. İktisadî kalkınmayı sağlayacak başarılı bir girişimcilik için girişimcilik kültürünün yanı sıra sermaye birikimi ve siyasi himaye de Osmanlı iktisadî sisteminde bulunmamaktadır. Bu sebeple Ahmet Midhat Efendi sermaye birikimi üzerinde durur. Osmanlı'da özellikle Müslüman nüfusta yeterli sermaye birikimi bulunmadığından hareketle insanları iş ortaklığı yapmaya veya şirketleşmeye teşvik eder. Elinde birikimi olan ama büyük çaplı bir girişim için yeterli sermayeye sahip olmayan kişiler, birikimlerini bir araya getirerek gerekli olan sermaye birikimini sağlayabilirler.

Ahmet Midhat Efendi, *Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai* (İş Ortaklığı ve İş Paylaşımı) adlı eserinde iş ortaklığı yaparak büyük sermayelerin bir araya getirilebileceğini ve bu sayede Batılı firmalarla rekabet edebilecek işletmelerin kurulabileceğini söyler. Bu minvalde bir değirmen, kâğıt fabrikası ve dericilik işletmesi örneği vererek bu tür girişimlerin başarılı olabileceğine dair okuru ikna

etmeye çalışır. Öyle ki sanki bir girişimcilik danışmanı gibi, iş esnasında çıkabilecek sorunları ele alır, çözüm yollarını tartışır ve bu tür girişimlerin başarılmasının samıldığı kadar zor olmadığını ortaya koyar. (Midhat, 1296)

Ahmet Midhat Efendi'ye göre sorun, sermaye birikiminin sağlanmasıyla da halledilmiş olmayacaktır, çünkü kurulan pek çok işletme, yabancı firmaların rekabeti karşısında tutunamayarak kapanmaktadır. Gerek kamu gerekse özel sektör eliyle kurulan işletmelerin başarısız olmasının belki de en önemli sebebi, gerekli himayeden yoksun olunmasıdır. Ahmet Midhat Efendi, söz konusu başarısızlığı rüşvet, kayırmacılık, kötü yönetim gibi faktörlere bağlayanları eleştirir ve asıl sebep olarak yabancı firmaların haksız rekabeti karşısında yerli firmaların himayeden yoksun olmalarını gösterir. (Midhat, 2005b: 358)

Osmanlı'da, özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra güçlenen Millî İktisat yaklaşımının ilk örnekleri, himaye konusundaki düşünceleriyle Ahmet Midhat Efendi'de görülür. Dış ticaret politikasının, yerli firmaların gelişip büyümelerine imkân verecek şekilde himayeci olması gerektiğini başta *Ekonomi Politik* ve "düşümlerin çözümü" anlamına gelen *Hallü'l-Ukad* adlı eserlerinde ortaya koyar. *Hallü'l-Ukad*'da pek çok ismin yanı sıra Fransız merkantilist devlet adamlarından Sully'nin (1560-1641) düşünce ve uygulamalarını örnek gösterir.

Sully'yi ... başarıya ulaştıran ilke de himaye usulüdür. Fransa toprağı her neyi üretebilirse, o şeyin yabancılardan ithal olunmasını asla çekemez idi. O yoldaki ticaretleri ağır ağır gümrüklere bağlardı. Fransızları zirai ve sanayi ürünler yetiştirmeye bizzat teşvik eylerdi. Bütün askeri daireleri ve saireyi Fransız ürünleriyle idare eylerdi. Yapılan gemileri, binaları hep Fransızlara yaptırırdı. (Midhat, 2005b: 332)

Dış ticaret konusunda himayeciliğı benimseyen Ahmet Midhat Efendi, dış ticaretin serbestleştirilmesinden yana olan Adam Smith'i eleştirir ve Tanzimat Dönemi'nde Smithyen ekonominin tartışılmaz doğrular olarak kabul edilmesine itiraz eder.

Bizim yüksek mekteplerimizde Adam Smith ekonomisinin güya bir yasa, gereğince uygulanacak bir düstur şeklinde kabul edilmesi büyük üzüntüyü gerektirir: Biz ki henüz Quesnay [1694-1774] ve Colbert [1619-1683] zamanlarında değil, Sully zamanına bile gelmemişiz. Mübarek vatanımıza ilahi bir bağış olan bitki yetiştirme kuvveti, arazi genişliğı sayesinde hiçbir ciddi teşvik ve gerçek yardım görmeksizin biraz ziraatimiz yardımcı olmasa fakirlik ve düşkünlüğün son derecesine ulaşmamız pek fazla sürat ve hız kazanır. Sanayimiz yoktur. Her mamule dışarıdan muhtacı. Hele şimdiki yeni silahların gösterdiği zorunluluktan dolayı, düşmana atacağımız kurşunları bile dışardan satın almak zorundayız. Ticaretimiz hiç yoktur. Zira toprak mahsullerimizden yalnız çiftçi gibi faydalanıp, tüccar gibi faydalanamıyoruz. Bunları bizden satın alarak, dışarıya satıp faydalananlar da yabancılardır. Ne kendi malımızı diğer memleketlere

kendimiz satabiliyoruz ne de diğer memleketlerden muhtaç olduğumuz mamulleri kendimiz getiriyoruz. Ticaretimizin içe ait olanı da dışa ait olanı da eller elindedir. Hal böyleyken, mübadele serbestliği nerede, biz nerede! (Midhat, 2005b: 358)

Ahmet Midhat Efendi'ye göre yerli kaynakların ve piyasanın yabancı firmalara terk edilmesi, yerli girişimciliğin ve dolayısıyla iktisadi gelişmenin önündeki en önemli engellerden biridir.

Bir kere gidilip de orman ve madenler ve saire imtiyazlarının kayıtlarına bakmalı. Acaba kaç tanesinin bizim hemşehrimize ihale olduğu görülür? Evet! Biz bir orman, bir maden işletmeye kabiliyetli değiliz, ilk önce, en büyük üzüntümüz bunadır. Ancak biz kabiliyetli değil isek, kabiliyetli oluncaya kadar onların yabancılara kapıtılmayıp korunmasını iddia edebiliriz. Biz bugün kabiliyetli değil isek, henüz kabiliyetli ve reşit olmayan yer çok demeyiz. Biz kabiliyet kazanıncaya kadar vatanımızda gömülü olan hazinelerin korunmasını da iddia edebiliriz. Ya bundan yirmi otuz yıl sonra, biz kabiliyet kazandığımız zaman servet kaynaklarının tümü yabancılar tarafından istila edilmiş olursa? O zaman kabiliyetimizi nereye sarf edelim? Kabiliyetimizi sarf edecek yer aramak için Afrikalara, Amerikalara, Avustralyalara mı gidelim? (Midhat, 2005a: 153)

Buraya kadarki açıklamalardan anlaşılabilceği gibi Ahmet Midhat Efendi, Batı'nın göstermiş olduğu iktisadi gelişmenin merkezinde girişimci bir sınıfın, yani burjuva sınıfı ve ahlakının olduğunu kavramış ve Osmanlı'nın benzeri bir gelişmeyi gerçekleştirebilmesi için öncelikle göçebe kültürü ve askerî karakterin aşılması gerektiğini önermiştir. Bunun için çalışmayı, özel girişimciliği, tasarrufu, sermaye birikimini teşvik etmiş ve hem iktisatla ilgili eserlerinde hem de romanlarında bu konuları işlemiştir. Bunun yanı sıra sermaye birikimi için şirketleşmenin önemini vurgulamış ve nihayetinde konunun siyasi boyutunu da ele alarak söz konusu girişimlerin himaye edilmesinin gereğinden söz etmiştir. Bu yönüyle Ahmet Midhat Efendi'nin girişimcilik anlayışının kapsamlı ve sistematik bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Konuyu tek boyutlu olarak ele almamış; kültürel, sosyal ve siyasi yönleriyle değerlendirmiştir.

Ahmet Midhat Efendi'nin girişimcilik anlayışının sergilendiği önemli bir alan da roman ve hikâyelerindeki girişimci karakterlerdir. Ancak Ahmet Midhat Efendi'nin roman kahramanları olan Rakım Efendi, Vahdeti, Şinasi, Nasuh Efendi gibi karakterler, kelimenin geniş anlamında girişimcidirler. Bu karakterlerin girişimcilikleri, bir devlet kapısında memur olmayan veya memur olsa bile sadece memurlukla yetinmeyip özel girişimlerde de bulunan, geçimini kendi gayreti ve inisiyatifıyla sağlayan, girişimcilik ruhuna sahip kişilerdir. Yoksa bu karakterler, girişimci denildiğinde ilk planda akla gelebileceği gibi bir

fabrikatör, büyük toprak sahibi, yüzlerce işçi istihdam eden bir işveren veya uluslararası bağlantıları olan bir tüccar değildir. (Ülgen, 1990: 300)

Ahmet Midhat Efendi'nin girişimci karakterleri, burjuvazi veya kapitalist girişimci niteliği sergilemekten ziyade geçimini sağlama derdinde olan, fakirlikle boğuşan ve bu fakirlikten bir çıkış yolu arayan kişilerdir. Bu karakterlerin canhıraş çalışmaktan, tuttuğunu koparmaktan, kazancını biriktirmekten, tutumlu olmaktan, israftan kaçınmaktan başka çaresi yoktur. Bütün bunları yapmak, bilinçli bir tercihten ziyade yaşam koşullarının bir dayatmasıdır ve bu niteliklere sahip girişimciler, bütün toplumlarda da görülür. Sadece bu niteliklere bakarak Ahmet Midhat Efendi'nin girişimci karakterlerinde kapitalist girişimciyi görmek, zorlama bir yorumdan öteye gitmeyecektir. Örneğin Rakım Efendi, özel dersler vermekle birlikte devlet memuriyetinde çalışan biridir. İktisadi açıdan sıkıntılı koşullarını çok çalışarak aşmaya gayret eder, israftan hoşlanmaz, imkânlar ölçüsünde müreffeh yaşamaya çalışır. Ahmet Midhat Efendi'de olduğu gibi roman kahramanı Rakım Efendi de memuriyetten sağladığı gelirin geçimine yetmemesi nedeniyle ek bir gelir elde etmek amacıyla özel girişimlerde bulunur.

Sadece *Müşahadat* adlı romanın karakterlerinden olan Seyyit Mehmet Numan'ı istisna tutmak gerekir. Seyyit Mehmet Numan, tipik bir girişimcinin niteliklerine sahip olarak diğer karakterlerden ayrılmaktadır. Seyyit Mehmet Numan, Mısır yönetimiyle çıkan anlaşmazlık sonucunda İstanbul'a gelen ve burada yaşamaya başlayan bir tüccardır. Mısır'da yürüttüğü ticari işlerini İstanbul'da daha da genişletir ve yaygın bir ticari ağ kurar. Bir tarafta Mısır'da, Ege adalarında, Rusya'da ticari bağlantıya sahipken diğer tarafta Marsilya'da, Londra'da ticaret yapmaktadır. Ahmet Midhat Efendi, Seyyit Mehmet Numan'ı okurlarına örnek gösterir ve bunun gibi tüccarların toplumda daha çok bilinip örnek alınması gerektiğini söyler. (Midhat, 2000b: 7)

3. Ahmet Midhat Efendi ve Geleneksel Girişimcilik

Ahmet Midhat Efendi'nin ortaya koyduğu girişimciliğin niteliğini belirleyebilmek için öncelikle girişimciliğin tanımının yapılması gerekmektedir. Modern dönem iktisat literatürüne göre girişimci, mal ve hizmet üretimi yapmak amacıyla emek, sermaye ve doğal kaynak gibi üretim faktörlerini bir araya getirerek bir işletme kuran ve bu işletmeyi yöneten kişidir. İşin riskini üstlenmenin karşılığında kâr elde etmek, girişimcinin nihai amacıdır. (Tekin, 1999: 1-2)

Girişimci (entrepreneur) teriminin kullanımı, 18. yy'a kadar gitmekle birlikte bu terimin kaynaklandığı "entreprendre"nin kullanımına, çok daha erken bir tarihte, 14. yy'da rastlanmaktadır. (Hebert ve Link, 2006: 589) İktisat literatüründe girişimci kavramının gelişimine önemli katkıda bulunan isimler arasında Cantillon, Say ve Schumpeter başta gelmektedir.

Girişimcilik kavramının ekonomik analizlere girmesi, Richard Cantillon'un (1680-1734) *Essai Sur la Nature du Commerce en General* adlı eseriyle mümkün olmuştur. Bu eserinde Cantillon, girişimcinin, sabit bir gelire sahip olan toprak sahibi ile işçinin arasında aracılık rolü oynayarak üretime yön verdiğini ve bu sayede karşılaştığı riski üstlenmesi dolayısıyla kâr elde ettiğini belirtir. Cantillon, girişimcinin gelirinin piyasanın belirsizliğinden kaynaklanan riske dayandığını ifade eder. (Çögürçü, 2016: 66)

Emek, sermaye ve topraktan ibaret kabul edilen üretim faktörlerinin yanına girişimcinin de bir üretim faktörü olarak kabul edilmesi, Jean Baptiste Say (1767-1832) sayesinde gerçekleşmiştir. İktisat literatüründe Mahreçler Kanunu'yla tanınan Say'e göre girişimci, üretim faktörlerini bir araya getirip organize ederek üretimin yapılmasını sağlayan kişidir. Say, girişimciyi sermayeden ayrı bir üretim faktörü olarak belirlemekle birlikte girişimcinin geliri olan kârı, sermayenin geliri olan faizden de ayırmıştır. (Çögürçü, 2016: 67)

Girişimcilik konusunun ön plana çıkmasında Schumpeter'in (1883-1950) ayrıcalıklı bir yeri vardır. Schumpeter, girişimciyi yenilik kavramı üzerinden tanımlamış ve yeniliği (innovation), iş hayatında çeşitli faktörlerin yeni bileşimlerinin yapılması şeklinde tanımlamıştır. *The Theory of Economic Development* adlı eserinde konuyu işleyen Schumpeter, girişimciyi sermaye sahibinden ayırdığı gibi şirket yöneticisinden de ayrı tutmuştur. (Er, 2013: 78)

Girişimcilik kavramı modern dönemde ortaya çıkmakla birlikte girişimcilik olgusuna çok daha eski tarihlerde rastlanır. Bu sebeple girişimcilik kavramı ve bununla ilgili teoriler her ne kadar kapitalist zihniyetin egemen olduğu bir ortamda geliştirse de girişimciliği kapitalizmle ve girişimciyi de kapitalist girişimciyle özdeşleştirmemek gerekir. Girişimci ile kapitalist girişimci arasındaki fark, Karl Polanyi'nin "piyasa" ile "piyasa ekonomisi" arasında yaptığı ayrıma benzemektedir. Polanyi'ye göre "taş devrinin son dönemlerinden beri piyasa kurumu oldukça yaygındı" ama "piyasa ekonomisi, kendi kurallarına göre işleyen bir piyasalar sistemi" olarak 19. yüzyıl uygarlığının bir kurumudur. (Polanyi, 2010: 85-86)

Tarih boyunca çeşitli toplumlarda iktisadi girişimcilik örneklerine rastlanmıştır. Akdeniz havzasındaki Fenikelilerin ön ayak oldukları koloni ticaretinde veya Çin'den Avrupa'ya yönelen İpek Yolu üzerinde cereyan eden ticarete bu tür girişimciliğin örneklerine bolca rastlanır.

İktisadi girişimciliğin bir başka uygulaması da Avrupa'da büyük toprak mülkiyeti şeklinde görülmektedir. Senyörlük olarak da adlandırılan büyük toprak mülkiyetinde üretim yapmak için belli bir toprak parçası üzerinde çok sayıda insan organize edilir. Tarımsal üretime dayalı olan bu girişimcilik türünde kazanç sağlamak amacıyla temel üretim faktörlerinden olan emek ve toprak bir araya getirilmektedir. (Sombart, 2008: 72)

Girişimcilik olgusunun sadece iktisadi girişimcilikten ibaret olmadığını da belirtmek gerekir. İktisadi girişimciliğin yanı sıra askerî, siyasi, sosyal girişimcilik türleri de bulunmaktadır. Bir ordu kurulması veya askerî bir sefer, askerî girişimcilik örneği olduğu gibi, siyasi partiler veya devlet teşekkülü siyasi girişimciliğe, vakıflar ise sosyal girişimciliğe örnek olarak gösterilebilir. Ancak konumuz itibariyle sadece iktisadi girişimcilik üzerinde durulmaktadır.

Görüldüğü gibi kapitalizm öncesinde de iktisadi girişimcilik ve bu girişimleri yürüten girişimciler bulunmaktadır. Kapitalizm öncesinde var olan iktisadi girişimciye, geleneksel ekonomiye ait olması itibariyle “geleneksel girişimci” denebilir. Bu girişimci, geleneksel iktisadi sistemin hukuki, sosyal ve zihniyetle ilgili kısıtlamalarına tabi olan bir girişimcidir. Geleneksel toplumun büyük bir kısmı iâşe peşinde koşmakla birlikte bu girişimci, iâşe temininin ötesinde kâr için çalışmaktadır. Ticarete veya ziraata dayalı büyük servetler elde edebilmektedir. Bununla birlikte kazancına önemli sınırlamalar da getirilmektedir. Bu sınırlamalar arasında yer alan faiz ve tefecilik yasağı, loncaların kâr tahdidi, siyasi iktidardan kaynaklanan müsadereleler, geleneksel girişimcinin büyümesinin önündeki yapısal engelleri oluşturmaktadır. Ticarete dayalı geleneksel girişimcinin siyasi iktidarlar üzerinde sınırlı bir nüfuzu bulunmakla birlikte özellikle Avrupa’da görülen toprak temelli girişimcilerin merkezi iktidar üzerinde kayda değer bir ağırlığı olduğu bilinmektedir. Geleneksel girişimcide kapitalizmle birlikte görülen hesapçılığın (rasyonalizmin) henüz olgunlaşmamış, kabuğunu kıramamış erken formları görülebilmekle birlikte bu girişimci, genel olarak ampirik, siyasi ve teolojik aklın güdümündedir.

Bu ayırt edici vasıfların yanı sıra geleneksel girişimci, bütün girişimcilerde görülen birtakım ortak niteliklere de sahiptir. Dürüstlük ve güvenilirlik, geleneksel girişimcinin en çok hassasiyet gösterdiği değerler arasındadır. Çünkü girişimci, itibarı ve güvenilirliği üzerinden iş yapmaktadır. Bir girişimci için itibar kaybı, para kaybı demektir. Girişimcinin itibar kazanmasının bir yolu da cömert olarak bilinmesidir. Cömertlik, hem ihtiyaç sahiplerini memnun etmesi hem de güç gösterisi olması nedeniyle girişimciye itibar kazandırmaktadır. Belki de bütün bunlardan daha öncelikli bir nitelik ise riski göze alabilmek veya cesarettir. Çünkü risk, girişimciliğin ön şartı gibidir. Özellikle bugünkü gibi güvenlik koşullarının sağlanamadığı dönemlerde herhangi bir girişimde bulunmak, büyük bir riski göze almak anlamına gelmekteydi. (Sombart, 2008: 133, 337)

Bu belirlemeden sonra Ahmet Midhat Efendi’nin geleneksel girişimci tipolojisiyle olan ilişkisi açıklığa kavuşturulabilir. Ahmet Midhat Efendi’nin geleneksel zihniyetten koptuğu ve geleneğe ciddi eleştirilerde bulunduğu, girişimcilik düşüncesinin ele alındığı bir önceki bölümde ortaya konuldu. Geleneksel toplumun göçebeliği ve askerî karakterine yönelik eleştirileri yanı

sıra sermaye birikimi ve dış ticarete yönelik himaye konusundaki görüşleriyle geleneğin temsil ettiği dünyaya ait olmadığı anlaşılmaktadır.

Aynı kopuş, referans kodlarında da kendini gösterir. Girişimcilik anlayışının temellendiği iktisat düşüncesinde bu durum açıklıkla görülmektedir. Referans gösterdiği düşünürler, artık Batılı merkantilist ve klasik iktisatçılardır. Pek çok eserinde Sismondi, Sully, Droz, Colbert, Quesnay, Say, Smith gibi isimleri referans alır.

Bu kopuşun görüldüğü alanlardan biri de girişimci modelinin temellendiği insan anlayışıdır. Ahmet Midhat Efendi'nin insan tanımı, çalışma ve iş birliği üzerine temellendirilmiştir. Askerî faaliyetleri veya memuriyeti değil iktisadi girişimi önemseyen bu insan, genellikle “âdem” kelimesiyle isimlendirilir. (Kılınçoğlu, 2012: 155) Bu insana göre iktisadi bir faaliyette bulunmak, siyasi bir makama gelmekten veya memuriyet görevinde bulunmaktan daha önemlidir. İnsan tasavvuru yönüyle Ahmet Midhat Efendi, geleneksel zihniyetten ayrılır ve modern bir yaklaşım sergiler. (Sayar, 2013: 374)

Ahmet Midhat Efendi'nin tasarruf ve sermaye birikimini teşvik eden görüşleri, “geleneksel girişimci” modellemesiyle bütünüyle ters düşmesi de Osmanlı'nın geleneksel iktisadi uygulamasıyla ayrılmaktadır. Geleneksel girişimci tasarruf, kâr, kazanç gibi kavramlara yabancı değildir ancak Osmanlı'nın Müslüman unsurunun bu kavramlara yabancılaştığı bilinmektedir. Osmanlı'da yönetim ve temel üretim aracı olan toprağın işlenmesi, egemen unsur olması dolayısıyla ağırlıklı Müslümanlara düşmüş, bunun neticesinde de ticarete gayrimüslimler etkin hâle gelmişlerdir. Batılı kapitalist ülkelerin Osmanlı ile olan ticaretlerini ağırlıklı gayrimüslim unsurlar üzerinden yürütmesi de bu süreci beslemiştir. Bunun sonucunda Müslümanların ticaretteki payları oldukça düşük düzeylerde kalmıştır.

Ahmet Midhat Efendi, tasarruf ve sermaye birikiminin gerekliliği üzerinde dururken Osmanlı'nın geleneksel yapısını göz önünde bulundurmuş ve Osmanlı'nın Müslüman unsurunun ticaretten daha yüksek bir pay alabilmesi için girişimcilik kültürünün, dolayısıyla tasarruf ve sermaye birikiminin gerekliliğinden bahsetmiştir. Bu yaklaşımı, Osmanlı'nın Müslüman ve gayrimüslim unsurları arasındaki sektör paylaşımına, yani geleneksel yapıya yönelik bir itirazın sonucudur.

4. Ahmet Midhat Efendi ve Kapitalist Girişimcilik

Ahmet Midhat Efendi'nin girişimciliğinin koordinatını belirleyebilmek için kapitalist girişimcilik karşısında hangi noktada durduğunun da açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Çünkü modern dünyayı kapitalist girişimcilerden oluşan burjuva sınıfı şekillendirdiği gibi Osmanlı da süreç içerisinde kapitalizmin

etki alanına girmiştir. Ahmet Midhat Efendi'nin kapitalist zihniyetle ne kadar uyduğu veya ne kadar kapitalist bir girişimci olduğunun tespit edilebilmesi için kapitalizmin ne olduğuyla ilgili bir değerlendirme yapmak zorunludur. Makalenin boyutunu düşünerek ayrıntıya girmekten kaçınmak gerekiyorsa da meramın anlatılabilmesi için de gereken ayrıntıların verilmesi zarureti vardır.

Kapitalizm, kavramsal olarak, oldukça geniş bir literatüre sahiptir ve Mevlana'nın hikâyesindeki filin tarifi gibi farklı perspektiflerden farklı tanımlamalara konu olmuştur. Özellikle sınıfsal ve Avrupa merkezci tanımlamalar, olgunun bütününe kapsamaktan uzaktır. Kapitalizmi piyasa ekonomisi, özel mülkiyet veya ücretli emek gibi unsurlarla açıklama çabalarında bu yaklaşımı görmekteyiz. Bu sebeple kapitalizmi Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlarla karşılaştırmak, olgunun ayırt edici niteliklerinin tespit edilmesine imkân tanıyacaktır.

Kapitalizm, kavram olarak 19. yy'ın sonlarından itibaren kullanılmaya başlanmakla (Braudel, 1996: 142) beraber Wallerstein'a göre 15. yy'a dayanan bir olgudur.

Bu tarihsel sistemin doğuşu, on beşinci yüzyıl sonları Avrupa'sında yer alır. Sistem zaman içinde, on dokuzuncu yüzyıl sonlarına gelindiğinde tüm yerküresini kaplayacak biçimde mekân içinde de genişler ve bugün hâlâ tüm yerküresini kaplamaktadır. (Wallerstein, 2006: 16)

Bununla birlikte Belçikalı iktisat tarihçisi Henri Pirenne, kapitalizmin kökenini 12. yy'a, yani Haçlı Seferleri'ne kadar geriye götürür.

Haçlı seferlerinin kalıcı ve önemli bir sonucu, İtalyan ve daha az ölçüde Provans ve Katalonya kentlerine Akdeniz'de üstünlük kazandırması ... [ile birlikte] ekonomik ve tam manasıyla kapitalist faaliyetleri geliştirmeyi başar[masıdır.] (Pirenne, 2009: 43)

Haçlı Seferleri'yle birlikte filizlenen ve 15. yy sonlarındaki sömürgecilikle ortaya çıkan kapitalist girişimcinin, birtakım ayırt edici nitelikleri vardır. Modern iktisat literatüründe tanımlanan girişimci profilinde J. B. Say ve Schumpeter'in ağırlıklı bir yeri vardır. Bu yaklaşıma göre girişimci; kurucu, organizatör, risk üstlenen, yenilikçi gibi niteliklerle tanımlanmaktadır. Ancak bu nitelikleri sadece kapitalist girişimcilere atfedemeyiz, bunlar bütün girişimcilerde görülen temel niteliklerdir. Kapitalist girişimcinin ayırt edici niteliklerinden biri, Sombart ve Wallerstein'ın ortaya koyduğu gibi sermayenin sonsuz⁶, hatta daha doğru ve

6 Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm* adlı kitabında “sermayenin sonsuz birikimi”nden (the endless accumulation of capital) bahsetmektedir ancak çevirisi “sermayenin sınırsız birikimi” şeklinde yapılmıştır. Sonsuz ile sınırsız arasında önemli bir anlam farkı bulunmaktadır. “Sonsuz” ifadesinde sadece miktar olarak artışın bir sona sahip

kapsayıcı bir ifadeyle “sermayenin sınırsız birikimi”nin temel ilke olarak benimsenmesidir.

Kapitalist girişimci, sermayenin sınırsız birikimini sağlayabilmek için geleneksel düşünüş biçiminden farklı bir biçimde düşünmek zorundadır. Bu düşünme biçimi, nitelik (doğru-yanlış, iyi-kötü, güzel-çirkin) bağlamında işleyen “felsefi aklın” yahut Tanrı’ya hizmet eden “teolojik aklın”⁷ veya gündelik alışkanlıklar biçiminde gelişen “ampirik aklın” karşısında ve ondan tamamen farklı olan, matematiksel hesaplamalarla çalışan, hesabın üstünde bir değer ölçüsü kabul etmeyen bir akıldır. Weber’in “rasyonellik”, Andre Gorz’un ise “iktisadi akılsallık” dediği (Gorz, 2007: 154-158) bu akıl türünün Türkçe tam karşılığı “hesapçılık”tır.⁸

Sermayenin sınırsız birikimini temel ilke edinen ve hesapçı bir akılla düşünen kapitalist girişimcinin ortaya çıkabilmesini sağlayan bir diğer unsur da sömürgecilik veya dış kaynak transferidir. Henri Pirenne’den yukarıda yapılan alıntıda da görüldüğü gibi kapitalizmin ilk kez 12. yy’da tarih sahnesine çıkmasını sağlayan faktör, Haçlı Seferleri’yle birlikte sağlanan dış kaynak transferidir. Ama kapitalizmin bir sistem olarak ortaya çıkması ise 15. yy’dan itibaren küresel boyuta varan sömürgecilik sayesinde olmuştur. Goethe’nin *Faust*’ta ifade ettiği gibi, “savaş, ticaret ve korsanlık ayrılmaz üçlüdür.” (Goethe, 2016: 520) Yani ticari veya iktisadi gelişme, sadece iktisadi faktörlerle açıklanamaz, bilakis askerî güç kullanımı ve korsanlık gibi yağmacılık

---

olmaması anlamı varken “sınırsız” ifadesi, miktar olarak artışın herhangi bir ahlaki, dinî veya yasal engelle sınırlanmaması anlamına sahiptir. Kapitalizmin tanımlanmasında Wallerstein’in “sonsuz (endless)” ifadesi değil, çevirideki sınırsız ifadesi daha isabetlidir. Aynı şekilde firma düzeyindeki “kâr maksimizasyonu” ile piyasa düzeyindeki “sermayenin sonsuz birikimi” aynı anlamı farklı düzeylerde karşılayan paralel kavramlardır.

- 7 Bu akıl türünün en iyi örneğini Gazali ortaya koymuştur. Gazali, başta İbni Sina ve Farabi olmak üzere felsefecilerin görüşlerini tamamen akıl zemininden hareket ederek eleştirmiş, ama bunu Tanrı’ya hizmet kastıyla ve İslam akidesini savunmak amacıyla yapmıştır.
- 8 Rasyonelliği akılcılık olarak çevirmek hatalıdır, çünkü akıl, kapitalizmden önce de bilinmekte ve kullanılmaktadır. Başta Aristo olmak üzere Antik Yunan filozofları akıllı kullanmış, düşünmenin yöntemlerini belirlemiş ve bu kullanım üzerine geliştirilen pek çok bilim ve disiplini insanlığa sunmuşlardır. İslam dünyasında da özellikle Meşşai gelenekte aklın merkezi bir yeri olduğu bilinmektedir. Üstelik insan türü (homo sapiens) konu ediliyorsa akıllı oldukları da varsayılıyor demektir. Aksi takdirde insan türünden değil de başka bir tür canlıdan bahsediliyor olacaktır. Bununla birlikte rasyonalizm, bilginin kaynağının akıl olduğunu iddia eden felsefi bir ekoldür ve rasyonalizmden bahsedildiğinde bu anlam belirmektedir. Bu sebeple rasyonalizm, akılcılık değil, aklın farklı bir görünümü veya kullanımındır ve bunun doğru ifadesi “hesapçılık”tır.

faaliyetleri sonucunda elde edilen kazancın da önemli bir rolü vardır. Zaten bu nedenle kapitalizmi tanımlayan doğru ifade, sermayenin “sonsuz” değil, “sınırsız” birikimidir.

Kapitalizmin bir diğer ayırt edici niteliği de kapitalist girişimcilerden oluşan burjuvazinin siyasi iktidar üzerinde hegemonya kurabilmesidir. Burjuvazi, bu hegemonyayı sadece kendi becerisiyle değil, Machiavelli'nin *Hükümdar* adlı eserinde örneği sergilenen “hesapçı siyasetçi”lerin kol kanat germesiyle başarabilmiştir. (Machiavelli, 1955: 61-71) Rekabet hâlindeki feodal ve prenslerin bu sınıfın temin edeceği zenginliğe muhtaç olmaları, burjuvazinin korunup kollanmasına yol açmıştır. Hesapçı siyasetçinin kanatları altında, ahlaki ve dinî kuralları hiçe sayarak elde ettikleri büyük servetler, bu sınıfın palazlanmasına ve tarihteki rolünü oynamasına imkân tanımıştır. Kapitalizmin olgunluk aşamasına ulaşmasına yol açan siyasi hegemonya, İtalyan şehir devletlerinde kapitalizmin ortaya çıkmasına paralel olarak gelişmiş, İngiltere’de 1688, Fransa’da 1789 devrimleriyle nihai noktasına varmıştır. (Braudel, 2014: 62)

Kısaca, kapitalist girişimci için zorunlu olan nitelikler; hesapçı bir zihniyetin kılavuzluğu, sermaye birikiminde sınırsızlık arayışının geçerli tek ilke edinilmesi, sermaye birikimi için sömürülecek bir dış kaynağın olması ve nihayetinde siyasi erkin bu sınıfın kontrolüne girmesi olarak sayılabilir. Bir girişimcinin kapitalist bir girişimci olup olmadığı, bu dört kıstas üzerinden değerlendirilebilir.

Kapitalist girişimciyi, yukarıda sayılan kapitalizmin ayırt edici nitelikleriyle değil de “kazanç, çalışma, tutumluluk, ölçülülük, şirket kurmak” (Kılınçoğlu, 2017: 238-259) gibi bütün toplumlarda ve çağlarda görülen girişimcinin temel nitelikleriyle tanımlamaya çalışmak, bazı noktalarda muğlaklığa neden olabilir. Örneğin pek çok Osmanlı aydınında olduğu gibi Ahmet Midhat Efendi'nin de sıklıkla alıntılıdığı “İnsan için ancak çalıştığı vardır”⁹ ayetiyle emeğe yaptığı vurgu ile Adam Smith'in emeği merkeze alan değerlendirmeleri arasında esaslı bir fark vardır. Adam Smith gibi klasik iktisatçılar, merkantilist iktisatçıların dış ticaret (veya buna dış sömürü de diyebiliriz) bağlamında sağlanan kazançları ön plana çıkaran yaklaşımlarına karşı kalıcı bir refah artışına ancak emeğin verimliliğinin artırılmasıyla ulaşabileceğini iddia ederek sömürü yerine veya ona ek olarak verimliliğe vurgu yapmışlardır. Ahmet Midhat Efendi gibi Osmanlı aydınları için sömürü geliri söz konusu olmadığı için zaten dayanılacak başka bir kaynak da yoktur. Yani emeğin ve çalışmanın yüceltilmesi, Adam Smith için verimlilik konusuyken Ahmet Midhat Efendi için eldeki tek kaynağın değerlendirilmesinden başka bir şey değildir.

9 TDV, Kur'an- Kerim Meali, Necm suresi 39. ayet.

Bu sebeple isabetli bir teşhis için Ahmet Midhat Efendi, geleneksel girişimcilerde de görülen ortak nitelikler üzerinden değil, yukarıda bahsedilen kapitalist nitelikler üzerinden değerlendirilecektir.

Ahmet Midhat Efendi'nin kapitalist zihniyetle ayrışmasını sermaye ve paraya bakışında görebiliriz. Söz konusu bakışı, geleneksel zihniyetin bir yansıması olarak, ihtiyaçların karşılanması, namerde muhtaç olmamak ve saygın bir statü elde etmek amacındadır. Bu anlayışını, ünlü karakteri Rakım Efendi üzerinden şöyle ifade eder:

Rakım fakr içinde tok gözlü olduğu hâlde büyümüş olduğundan eline para geçtiği zaman onu ketmetmeyi [saklamayı, gizli tutmayı] mümkün değil tecviz etmeyerek [onaylamayarak] akçeyi saadet medarı bilir ve binaenaleyh husul-i saadet yolunda sarf etmek için para kazanmayı severdi. (Midhat, 2016a: 17)

Ahmet Midhat Efendi kazancın tasarruf edilmesi üzerinde de önemle durur ama bu tasarruf, Weber'in sözünü ettiği (Weber, 1999: 147) dünyevi asketik bir yaşam anlayışından ziyade geleneksel bir ihtiyatlılıktan kaynaklanır. Yani "birikim için birikim" yaklaşımı değil, "gelecekteki ihtiyaç için birikim" yaklaşımıdır söz konusu olan. Şerif Mardin, "Umumiyetle Ahmet Mithat Efendi'nin tutumunda Yeni Osmanlılarda görülmeyen bir püritenliğe rastlıyoruz. Bu püritenlik aslında 'sa'y' prensibinin mantıkî sonucudur" (Mardin, 1990: 72) diye ifade etmektedir. Ancak Ahmet Midhat Efendi'de söz konusu Püritenliği görememekteyiz. Ahmet Midhat Efendi'nin Beykoz sahilinde yaptırdığı ve ölümüne kadar orada yaşadığı 20 odalı Kırmızı Yalı, Püriten ahlakına sahip asketik bir yaşam tarzının örneğinden ziyade, Weber'in vurguladığı "statü" arayışına ve tatminine yönelik bir harcama örneğidir ve hatta Veblen'in "gösterişçi tüketim"ine de örnek gösterilebilir. (Veblen, 2005: 58)

Zaten Ahmet Midhat Efendi, imkânlar ölçüsünde müreffeh bir hayat yaşamaya itiraz etmez. Onun eleştirdiği durum, servetin israf edilmesidir.

Geçim konusunda az refah, tam ihtiyat (refâh-ı cüz'î, ihtiyât-ı külli) kadar zevkli bir şey de olamayacağından insan, sefahat ve israf derecelerine varmayacak olan müreffeh geçimiyle yaşadıktan sonra, fazla ürünlerini biriktirmesi, ekonominin pek büyük önemle tavsiye eylediği bir şeydir. (Midhat, 2005a: 180)

Oğlu Kâmil Yazgıç'ın aktardığı bir anekdot da Ahmet Midhat Efendi'nin zihniyetini ortaya koyması açısından ilginç bir örnektir. Ahmet Midhat Efendi'nin su dağıtımını yaptığı dükkânlardan biri de Sirkeci'dedir ve bir gün buraya uğradıklarında bir müşteriyle karşılaşılır. Ahmet Midhat Efendi müşteriye bizzat karşılar, bardağı yıkar, ona bir bardak su verir ve müşterinin hayır duası karşısında büyük bir memnuniyet ve gurur duyar. Bunun üzerine

oğlu, niçin bu işi yaptığını, daha kârlı başka bir iş yapmadığını sorduğunda Ahmet Midhat Efendi,

Oğlum, ben, bu ticaret sayesinde, belki diğer tüccarlardan daha az para, fakat onlardan çok fazla sevap ve dua kazanıyorum. Bunun bir hakikat olduğunu, pek az evvel, kendi gözlerinle gördün. Ve ihtiyarın candan ettiği duayı, kulaklarınla duydun. Hangi ticaretin kârı, insana, o yüreği yanmış ihtiyarın içinden kopan duayı işitmenin keyfini duyurabilir? (Yazgıç, 1940: 58)

diye cevap verir. Bu cevapta ifade bulan Ahmet Midhat Efendi'nin tercihi, duygusal olarak oldukça etkileyicidir ve romantik bir tavidir, ancak kapitalizme göre doğru olan, kârın maksimizasyonunu sağlayan tavidir. Kapitalist bir girişimci için kârdan daha üstün ve yüce bir ölçü olamaz, bu sebeple karar ve tercihleri, alacağı hayır duaya göre değil, hesapçı bir zihniyetle tespit edilmiş olan kâra göre belirlenir.

Ahmet Midhat Efendi'nin kapitalist girişimci profilinden ayrıldığı bir başka alan da dış kaynak transferi konusudur. Bu bölümün giriş kısmında da ifade edildiği gibi kapitalist bir girişimden söz edilecekse dış kaynak transferi zorunlu bir unsurdur. Ahmet Midhat Efendi, kaynak transferinin önemini farkında olduğundan iç kaynakların kaybedilmemesi için himayeci bir dış politikadan yana tavır almıştır. Osmanlı'nın iç kaynaklarının yabancı sermaye tarafından âdeta yağmalanmasına isyan etmiş, iktisadi çöküşün temel nedenlerinden biri olarak koruma duvarlarından yoksun olmayı görmüştür. Ahmet Midhat Efendi, sadece ülke içindeki kaynakların değil, dış ticaret imtiyazlarının da yabancıların elinde olduğunu ifade eder.

Ancak Osmanlı'nın içinde bulunduğu koşulların bir sonucu olsa da Ahmet Midhat Efendi'nin ufku, iç kaynakları korumaya yönelik savunmacı bir yaklaşımın ötesine geçememektedir. Tabii bu yaklaşımda Ahmet Midhat Efendi'nin geçimini sağlama biçiminin de etkisi bulunmaktadır. Ömür boyu memurluk yapmasının yanı sıra Ahmet Midhat Efendi'nin gerçekleştirdiği gazetecilik, matbaacılık, su dağıtıcılığı, çiftlik işletmeciliği gibi iktisadi girişimler, bütünüyle iç piyasaya yöneliktir. Kapitalizmin gelişiminde dış kaynak transferinin önemi ve merkantilizmin dış ticaret fazlası vermeyi ilke edinen yaklaşımı göz önünde bulundurulduğunda, Ahmet Midhat Efendi'nin iktisadi meşguliyetlerinin kapitalist bir zihniyeti doğurmayacağı anlaşılabilir.

Siyasi iktidarla ilişki açısından da kapitalist bir yaklaşımdan oldukça uzaktır. Ahmet Midhat Efendi'nin siyasi iktidarla ilişkisi, kapitalist bir girişimcinin tipik tutumunun aksine, geleneksel yaklaşıma uygun olarak bir tabiyet ilişkisinin ötesine geçememiştir. Bu tutumunda kuşkusuz memuriyet hayatının önemli bir rolü olmuştur. Memuriyet hayatının kendisi zaten bir tür tabiyet ilişkisidir. Ancak bununla birlikte Ahmet Midhat Efendi'nin aile

geçmişinin de rolü olduğu anlaşılmaktadır. Ahmet Midhat Efendi, Kafkas göçmeni bir ailenin çocuğudur ve anne-babası Rus işgali üzerine vatanını terk edip Anadolu'ya yerleşmek zorunda kalmıştır. Aile, yurtlanma ihtiyacı içerisinde sığınacak bir liman aramış ve bu limanı Osmanlı'da bulmuştur.

Ahmet Midhat Efendi, ailesinin yaşadığı sürgünün bir benzerini 1873 yılında Rodos'a sürgüne gönderilerek yaşar. Bu sürgün, onun üzerinde deriz izler bırakır. Sürgün dönüşünde iktidara muhalif olan Genç Osmanlılar'la arasına mesafe koyar, siyasi iktidardan yana tavır alır. Bu tavır alış, sadece siyasi konularla sınırlı değildir. Sürgün öncesinde *Dağarcık* dergisinde yazdığı "Duvardan Bir Sada" adlı makalesinde Darwinist görüşler ortaya koyarken (Doğan, 2012: 135) "Fakr u Gına" adlı makalesinde sosyalizan fikirler sergiler. (Kılınçoğlu, 2017: 241) Sürgün sonrasında ise bu fikirleri bir daha gündeme getirmez ve resmî ideolojinin sözcülüğünü yaparak Osmanlılık fikrinin teorisyeni olur. Yani ailesinin Osmanlı'da bulduğu "güvenli liman"ı, kendisi II. Abdülhamid idaresinde bulur.

Siyasi iktidara tabiyetinin sadece siyasi meselelerle sınırlı olduğu da söylenemez. Namık Kemal gibi Genç Osmanlılar özellikle hürriyet gibi kavramlara vurgu yaparken Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı'nın karşılaştığı sorunlarda, hürriyet kavramının merkezinde yer aldığı siyasi çözüm değil, çalışma kavramının şekillendirdiği iktisadi çözüm yanlısıdır. Ayrıca eğitime yaptığı vurgu da bu çerçevede değerlendirilebilir. Ahmet Midhat Efendi'nin çalışma kavramına ve eğitime olan vurgusu, aynı zamanda siyasi tercihinin de bir uzantısıdır.

Burjuvazinin geleneksel siyasi iktidarın karşısında yer alıp bu iktidarı dönüştürme mücadelesi vermesine karşın Ahmet Midhat Efendi, siyasi iktidara bağımlı bir hayat yaşamış, iktidarın dönüştürülmesi çabası içerisine girmemiştir. Üretime dayalı ve üretimin gerektirdiği bir tavır yerine iktidarın bölüştürücü imkânlarından faydalanmayı ve bu sayede statü elde etmeyi tercih eden bir tavır belirlemiştir.

5. Ahmet Midhat Efendi Bir "Çevre Girişimcisi" Olarak Tanımlanabilir mi?

Buraya kadar "geleneksel girişimci" ve "kapitalist girişimci" olmak üzere iki tip girişimci üzerinde duruldu. Bu girişimciler, içinde yer aldıkları farklı ekonomi sistemlerine, yani geleneksel ekonomi¹⁰ ile kapitalist ekonomiye dayanmaktadır. Ancak kapitalizmin küreselleşmesiyle birlikte merkez kapitalizminin dışında kalan ülkeler, bütünüyle kapitalistleşemedikleri gibi

---

10 "Geleneksel ekonomi"den, kapitalizm öncesi ekonomi sistemleri kastedilmektedir.

geleneksel sistemlerini de sürdüremediler. Bu iki ekonomi sisteminin bir sentezinin veya daha doğru bir ifadeyle her iki sistemin de bozulmuş versiyonlarının sentezini içeren farklı bir sistem ortaya çıktı.

Geleneksel ekonomilerin kapitalist sistemle karşılaşması sonrasında aralarında kurulan ilişki, kıtaların birbiriyle çarpışmasına benzetilebilir. Kıtasal levhaların çarpışmasında bir levha alta, diğeri ise üste kaymaktadır. Aynı şekilde geleneksel ekonomi ile kapitalizmin çarpışmasında geleneksel sistem alta kaymış, kapitalist sistem ise üste çıkmıştır. Böylece her iki sistemin de varlığını sürdürdüğü yeni bir ilişki biçimi ve sistem ortaya çıkmıştır. Her iki modelden farklılaşan bu sistemin tanımlanmasında Wallerstein'ın "merkez-çevre" düalizmi aydınlatıcı olmaktadır. Wallerstein'a göre kaynak transferinin sağlandığı bölgeye merkez, kaynak kaybına uğrayan bölgeye de çevre denilmektedir. (Wallerstein, 2006: 28)

Osmanlı da dahil merkez kapitalizmi dışındaki ülkelerin, kapitalizmle karşılaşma sonrasında girdiği yapıya "çevre kapitalizmi (peripheral capitalism)" adı verilmektedir. (Amin, 1991: 170) Bu model, geleneksel ekonominin niteliklerini üzerinde barındırmamakla birlikte bütünüyle kapitalist bir sistem de değildir. İkisinin birleşimi veya bozulmuş versiyonlarının bir arada yaşama biçimidir.

İktisadi yapı, çevre kapitalizmine dönüşünce bu yapı içerisinde iş yapan girişimci de bu yapının ayırt edici niteliklerini edinmektedir. Bu sebeple çevre kapitalizminin girişimcisi "çevre girişimcisi (peripheral entrepreneur)" olarak adlandırılabilir. Çevre girişimcisi de ne bütünüyle geleneksel girişimcinin ne de kapitalist girişimcinin temel niteliklerini üzerinde barındırmaktadır. Bu iki modelin bozulmuş versiyonlarının bir sentezidir.

Önceki iki bölümde de ortaya konulduğu gibi Ahmet Midhat Efendi ne geleneksel girişimci ne de kapitalist girişimci profiline uymaktadır. Bu sebeple gelenek ve kapitalizm arasında arafta bir girişimci olarak "çevre girişimcisi" diye tanımlanması, söz konusu profilin kavranmasına yardımcı olabilir.

Çevre girişimcisinin anlamı, geleneksel ve kapitalist girişimci ile karşılaştırılarak daha da netleştirilebilir. Bu karşılaştırma ise bir önceki bölümde kapitalist girişimcinin temel niteliklerinin ortaya konulduğu kıstaslar üzerinden yapılabilir; yani nihai ilke, düşünme biçimi, dış dünyayla ilişki ve siyasi iktidar kıstasları üzerinden.

Çevre girişimcisinin nihai ilkesi, "sermayenin sınırlı birikimi"dir. Geleneksel girişimci için sermaye, toplumsal iâşenin temini için gereken bir araçtır, bu sebeple sermayenin sürekli birikimi söz konusu değildir. Kapitalist girişimci için geçerli olan ilke de sermayenin sınırsız birikimidir. Geleneksel girişimciden farklı olarak çevre girişimcisi için sermayenin birikimi söz konusudur ancak bu birikim, kapitalist girişimciden farklılaşarak sınırsız bir

birikim değil, sınırlandırılmış bir birikimdir. Bu sınırlandırmanın temel belirleyeni, merkez kapitalizmdir. Çevre ülkelerin hangi sektörlerde üretim yapacakları merkez kapitalizmi tarafından belirlendiğinden, çevre ülkelerin girişimcisi olan çevre girişimcisi de bu belirlenen sektörlerde iş yapıp başarılı olabilmekte, ancak bu başarı, sermayenin sınırlı birikimi çerçevesinde gelişmektedir.

Çevre girişimcisinin bu sınırlılığına dikkat çeken Ayşe Buğra'ya göre çevre ülkelerinin veya kendi ifadesiyle geç sanayileşen ülkelerin “hem ulusal amaçları hem de bu amaçlara ulaşma biçimleri” kapitalist ülkeler tarafından etkilenmekte ve koşullandırılmaktadır. Bu koşullanmanın koordinatlarını da uluslararası süreçler belirlemektedir. (Buğra, 2015: 34)

Bu belirleme, çevre girişimcisinin temel niteliklerinin şekillenmesine ve sermayenin ancak merkez ülkelerin belirlediği sınırlar çerçevesinde birikmesine yol açmaktadır:

Geç sanayileşen ülkelerin teknolojik bağımlılığı dikkate alındığında, bu ülkelerde girişimcilik işlevinin yeni üretim ve pazarlama teknikleri geliştirmekten başka bir şey olması gerektiği ortaya çıkıyor. Bu ülkelerde girişimcinin rolü, daha çok, faaliyetleri sosyal ve ekonomik değişimlerden yararlanacak biçimde yönlendirmekle ilgili. (Buğra, 2015:34)

Çevre girişimcisinin bu karakteri, sadece Ahmet Midhat Efendi'nin değil, Cumhuriyet dönemindeki girişimci sınıfının da temel karakterini oluşturmaktadır:

“Türk holdinglerinin büyük ölçüde mali kuruluşlar gibi işlediklerini, faaliyetlerinde kısa dönemli kâr maksimizasyonuna yönelik ticari kaygıların hemen hemen her zaman üretimde verimliliği artırmak ve uluslararası planda rekabet gücü kazanmak gibi amaçların önüne geçtiğini görüyoruz.” (Buğra, 2015:56)

Çevre girişimcisinin düşünme biçimi ise “ampirik akıl” olarak adlandırılabilir. Bu akıl, geleneksel akıldaki gibi geçmişteki bir altın çağa dönmeyi düşünmeyen ama hesapçı akılda olduğu gibi kararlarını kılı kırk yararcasına hesap kitap yaparak da çözmeyen; buna karşın el yordamıyla, gündelik ihtiyaçların yönlendirmesiyle işleyen, geleneksel usulden de kapitalist yöntemden de yoksun olan, güçlü rüzgârlara teslim olmayı tek çıkar yol olarak gören bir akıldır.

Dış dünyayla olan ilişki açısından tanımlandığında çevre girişimcisi, işçiliğin kaynak kaybına yol açtığını fark ettiğinden işçilik yaklaşımından uzaktır, ancak kapitalist girişimci gibi dış kaynak transferi peşinde de koşmamaktadır. Her ikisinden de farklılaşarak sadece iç kaynakların korunmasına yönelik “savunmacı” bir yaklaşım sergilemektedir. Ancak

savunmacı yaklaşımı, kapitalizmin küreselleştiği bir dünyada anlamsız ve işlevsiz kalmaktadır.

Çevre girişimcisi siyasi iktidarla ilişki açısından, geleneksel girişimcinin aksine siyasi iktidarın önemini kavramış, siyasi iktidarın desteği olmadan başarılı işler yapılamayacağını anlamıştır, ancak kapitalist girişimci gibi siyasi iktidarı dönüştürebilecek bir güçten yoksun olduğu için siyasi iktidarın karşısına çıkmaz, ondan bağımsız bir duruş sergilemeye cesaret edemez ve nihayetinde kazancın yolunun siyasi iktidara tabi olmaktan geçtiğini anlar.

Türk işadamlarının iş başarısı, herşeyden önce, işadamlarının devletle olan ilişkisine belirleniyor. Bu ilişki de, en iyi bir 'aşk ve nefret ilişkisi' olarak tanımlanabilecek nitelikte. Türk işadamları, devleti karşılaştıkları güçlüklerin en önemli kaynağı olarak görüyorlar. Ama aynı zamanda da, yalnız servetlerini değil, toplumsal konumlarını da devlete borçlu olduklarının farkındadırlar. (Buğra, 2015:16)

Çevre girişimcisinin temel niteliklerinin bu şekilde belirlenmesinden sonra bir ayrımın da netleştirilmesi gerekmektedir. Bahsedildiği gibi çevre kapitalizmi, iki katmanlı bir yapıdan oluşmaktadır. Üst katmanda merkez kapitalizmine eklenen bir yapı ile alt katmanda geleneksel sistemin bozulmuş versiyonu yer almaktadır. Üst katmanı oluşturan yapı, komprador¹¹ burjuvazi olarak da adlandırılmaktadır. Bu sınıfta yer alan ve merkez kapitalizminin acentası konumunda bulunan girişimciyi, "komprador girişimci" olarak adlandırmak ve böylece alt katmanda yer alan "çevre girişimcisi"yle ayırt etmek mümkün görünmektedir. Osmanlı'da komprador girişimciyi ağırlıklı gayrimüslim azınlıklar temsil etmekteydi. "Çoğu taşıdıkları yabancı pasaportların sağladığı koruma ve dokunulmazlıktan yararlanan komprador nüfus, Selanik, İzmir ve İstanbul gibi liman şehirlerinde gelişti ve zenginleşti." (Keyder, 2014: 46) Buna karşın Osmanlı'da çevre girişimcisini Müslüman unsurlar oluşturmaktaydı. "Müslüman tüccarlar varlıklarını ancak tâbi bir konumda sürdürebilir olmuşlardı. Müslüman tüccarlar ticarî faaliyetteki artıştan, özellikle bu artışın dünya pazarlarıyla bağlantılı bölümünden yararlanamadılar." (Keyder, 2014: 48)

Sonuç

Ahmet Midhat Efendi'nin girişimcilik konusunda sergilediği tutum ile Osmanlı'nın Batılılaşma karşısında ortaya koyduğu tavır arasında çok yakın benzerlikler söz konusudur. Osmanlı, kapitalizmle birlikte Batı'nın göstermiş olduğu gelişme ve atılım karşısında uzun bir süre geleneksel tutumunu sürdürmüş, ancak bıçağın kemiğe dayandığı noktada yönünü Batı'ya çevirmek

11 Komprador: Uzak Doğu ülkelerinde yabancı ortaklıklar hesabına iş sözleşmesi yapan yerli aracı. Bakınız: TDK, 2011: 1462.

zorunda kalmıştır. Ancak bu değişim, hesabını vererek, analizini yaparak gerçekleştirilen planlı bir tercihten ziyade, özellikle askerî dayatmaların sonucunda gerçekleşen mecburi bir kırılma olmuştur. Bu sebeple bütünüyle ne geleneksel kurum ve zihniyetten kopulabilmiş ne de Batılı kurum ve zihniyet tam anlamıyla edinilebilmiştir. İki arada bir derede kalınmış, uzun sürecek bir arafta sıkışılmıştır. Bunun neticesinde günü kurtarmak tek geçer akçe olmuş ve günün sonunda büyük bir yıkımla karşılaşmıştır.

Göçmen bir ailenin hayata tutunmak ve kök salmak isteyen yetenekli bir çocuğu olarak ikbal merdivenlerini olabildiğince hızlı çıkabilmek için yeterince pragmatist tutumlar sergileyen Ahmet Midhat Efendi'nin serencamı da bundan farklı değildir. Bir yandan geleneksel zihniyetten esaslı bir kopuşun çok belirgin göstergeleri sergilenirken diğer yandan temel ilkelerde kapitalist zihniyet ve espriden de bir o kadar uzaktır. Bütün geleneksel kurumların çözüldüğü ve yeni kurumların da istenilir ölçüde işlerlik kazanamadığı bir dönemde kalıcı işler yapabilmeyen zorluğundan, Ahmet Midhat Efendi de elbette kaçınmazdı. Bu tür kırılma dönemlerinde ufuk, alabildiğince daralır ve gün'ün ötesini görebilmek herkesin harcı değildir. Bu zorlu süreçte yönünü kaybetmiş olarak gelenek ve kapitalizm arasında savrulur, bir liman arayışıyla istikametini belirlemeye çalışır. Bu dönemde tedavülden kaldırılan sadece geleneksel yapının görünür kurumları değildir, sorunları algılama ve çözme "usul"ü de ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla her şey el yordamıyla ve günü kurtarmak amacıyla yapılır. Gün geçtiğinde ise geride bir yıkım kalır. Siyasi iktidara bağlı olarak elde ettiği ikbalin, siyasi atmosferin değişmesi üzerine önemli ölçüde yitirilmesi gibi.

Söz konusu yıkımın bütün sorumluluğunu Ahmet Midhat Efendi'nin omuzlarına yıkmak, hakşinas bir tutum olmayacaktır. Çünkü Ahmet Midhat Efendi, "kırk beygir gücü"ndeki çalışkanlığı, ekmeğini taştan çıkaran girişimci ruhu ve rüzgârın değişimini koklayabilen pragmatist kişiliğiyle dünya çapında iş yapan başarılı bir girişimci olabilirdi. Ancak iktisadi ortam, Osmanlı iktisadi yapısının kapitalist ekonomiler karşısında geleneksel kalıbını kıramaması dolayısıyla, başarılı girişimcilerin ortaya çıkabileceği koşulları barındırmıyordu. Girişimcilerin önünde iki seçenek durmaktaydı: birincisi kompradorluk, ikincisi de siyasi iktidara tabiyet. Ahmet Midhat Efendi, ait olduğu sosyal zümre açısından ikincisini seçmişti. Ancak bu seçenek, siyasi iktidarla olumlu ilişkilerin sürmesine bağlıydı. II. Meşrutiyet'le birlikte yaşanan iktidar değişimi, Ahmet Midhat Efendi'nin talihinin değişmesinin de asıl sebebiydi. Nihayetinde iktidarla gelen ikbal, iktidar değişimiyle birlikte elden çıktı.

Ancak Ahmet Midhat Efendi'nin arafta kalması, sadece zihniyet açısından söz konusu değildir. O, gerek iktisatla ilgili kitap ve makalelerinde gerekse romanlarında sürekli özel girişimlerde bulunulmasını, devlet memuriyetinin tercih edilmemesini okurlarına tavsiye etmiştir, ama aynı zamanda kendi hayatını devlet memuriyetinde geçirmiştir. Hayat boyu sürdürdüğü özel girişimleri ve

yayıncılık faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda Ahmet Midhat Efendi'nin örnek bir girişimci olduğu varsayılabilir ve bunda haklılık payı da vardır, ancak unutulmamalı ki Ahmet Midhat Efendi henüz 20 yaşındayken memuriyet hayatına başlar ve kısa aralıklar hariç 68 yaşına kadar yaklaşık 40 yıl çeşitli memuriyet görevlerinde bulunur. Yani ne kadar örnek bir girişimciyse o kadar da örnek bir devlet memurudur. Ahmet Midhat Efendi'nin arafta kalmış karakterini ortaya seren en önemli göstergelerden biri budur: Bütün çalışmalarında devlet memuriyetini eleştirip küçümserken ömrünü devlet memuriyetinde geçirmek.

Bununla birlikte Ahmet Midhat Efendi'nin hayatında sergilediği başarıların iktidar değişimiyle birlikte yitip gitmesi, bir "son" olarak yorumlanamaz. Nihayetinde geride bıraktığı iz, hangi yollara itibar edilmemesi gerektiğine dair döşenmiş işaret taşları olarak okunabilir. Ahmet Midhat Efendi, modern sorunlara ve tehditlere geleneksel zihniyet ve kurumlarla cevap verilemeyeceğinin farkındadır ama kapitalist zihniyet ve kurumlara teslim olmanın çözüm yolu olmadığını da bir o kadar ayırdındadır. Bu sebeple arafta kalan kişiliğinin bir sonucu olarak geleneksel bir girişimci profilinin ötesine geçmekle birlikte kapitalist bir girişimci de olmamış veya olamamıştır. İşte bize, farkında olarak veya olmayarak, bıraktığı miras budur, yani takip edilmemesi gereken iki yolun adresi.

Kaynakça

- Amin, Samir (1991), *Eşitsiz Gelişme* (İstanbul: Arba Yayınları).
- Baydar, Mustafa (1954), *Ahmet Mithat Hayatı, Sanatı, Eserleri* (İstanbul: Varlık Yayınevi).
- BOA, *BEO 3721-279021*, 8 Rebiülevvel 1328 (20 Mart 1910).
- BOA, *BEO 599-44880*, 16 Şevval 1312 (12 Nisan 1895).
- BOA, *İ.DH 1148-89524*, 16 Zilhicce 1306 (13 Ağustos 1889).
- BOA, *İ.DUİT 136-46*, 21 Recep 1308 (8 Mart 1891).
- Braudel, Fernand (1996), *Medeniyet ve Kapitalizm* (İstanbul: İz Yayıncılık).
- Braudel, Fernand (2014), *Kapitalizmin Kısa Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları).
- Buğra, Ayşe (2015), *Devlet ve İşadamları*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Çögürçü, İclal (2016), "İktisadi Doktrinlerde Geçmişten Günümüze Girişimciliğin Önemi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Nu: 35: 65-80.
- Doğan, Atila (2012), *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* (İstanbul: Küre Yayınları).

- Er, Perihan Hazel (2013), "Girişimcilik ve Yenilikçilik Kavramlarının İktisadi Düşüncedeki Yeri: Joseph A. Schumpeter", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No. 29: 75-85.
- Es, Hikmet Feridun (2013), *Tanımadığımız Meşhurlar*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat).
- Genç, Mehmet (2014), *Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat).
- Goethe, Johann Wolfgang von, *Faust* (Ankara: Doğu Batı Yayınları).
- Gorz, Andre (2007), *İktisadi Aklın Eleştirisi* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- Hebert, Robert F. ve Albert N. Link (2006), "The Entrepreneur As Innovator", *Journal of Technology Transfer*, 31: 589-597.
- Keyder, Çağlar (2014), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Kılınçoğlu, Deniz Taner (2012), "The Political Economy of Ottoman Modernity", *Yayımlanmamış Doktora Tezi* (Princeton University).
- Kılınçoğlu, Deniz Taner (2017), "İktisadi Düşünce Tarihi Kaynağı Olarak Edebiyat: Geç Osmanlı İmparatorluğu'ndan Üç Örnek", *İktisat ve Diğer Bilimler* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Koz, M. Sabri (2002), "Ahmed Midhat Efendi'nin Eserleri", *Kitap-lık*, 54: 160-173.
- Machiavelli, Niccolo (1955), *Hükümdar*, (Ankara: Yıldız Matbaası).
- Mardin, Şerif (1990), *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Midhat, Ahmet (1296), *Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai* (İstanbul: Kırkanbar Matbaası).
- Midhat, Ahmet (1988), *Menfa* (İstanbul: Tarih ve Toplum Kitaplığı).
- Midhat, Ahmet (2000a), *Bahtiyarlık*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları).
- Midhat, Ahmet (2000b), *Müşahedat* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları).
- Midhat, Ahmet (2005a), *Ekonomi Politik* (Konya: Çizgi Kitabevi).
- Midhat, Ahmet (2005b), *Hallü'l-Ukad* (Konya: Çizgi Kitabevi).
- Midhat, Ahmet (2016a), *Felatun Bey ve Rakım Efendi* (İstanbul: Akçağ Yayınları).
- Midhat, Ahmet (2016b), *Sevda-yı Sa'y u Amel* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları).
- Okay, Orhan (1989), "Ahmed Midhat Efendi", *TDVİA*, C. 2: 100-103.
- Okay, Orhan (2002), "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", *Kitap-lık*, 54: 130-136.
- Pirenne, Henri (2009), *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Polanyi, Karl (2010), *Büyük Dönüşüm*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Redhouse Sözlüğü* (1997), (İstanbul: SEV Matbaacılık ve Yayıncılık).
- Sayar, Ahmed Güner (2013), *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat).
- Sombart, Werner (2008), *Burjuva*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları).
- Şeref, Abdurrahman (1328), "Ahmed Midhat Efendi", *Tarih-i Osmani Encümeni*, 18: 1113-1119.
- Tanpınar, Ahmed Hamdi (1988), *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Çağlayan Kitabevi).
- TDK (2011), *Türkçe Sözlük*, (Ankara).
- TDV (2011), Kur'an-ı Kerim Meali.
- Tekin, Mahmut (1999), *Girişimcilik* (Konya: Damla Ofset).

Ülgen, Erol (1990), "Ahmed Midhat Efendi'de Çalışma Fikri", *Yüksek Lisans Tezi* (İstanbul Üniversitesi SBE).

Ülgener, Sabri (1981), *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* (İstanbul: Der yayınları).

Ülken, Hilmi Ziya (1992), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları).

Veblen, Thorstein (2005), *Aylak Sınıfın Teorisi* (İstanbul: Babil Yayınları).

Wallerstein, Immanuel (2006), *Tarihsel Kapitalizm* (İstanbul: Metis Yayınları).

Weber, Max (1999), *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (Ankara: Ayraç Yayınevi).

Yazgıç, Kâmil (1940), *Ahmet Mithat Efendi Hayatı Hatıraları* (Tan Matbaası).

Yazıcı, Nesim, "İbret", *TDVİA*, C. 21.